

K dvěma setkáním Jana Patočky s pedagogickým dílem Jana Amose Komenského

ANTONÍN M. DOSTÁL

Anotace: V našem pojednání jde o osvětlení přístupu Jana Patočky k pedagogickému dílu J. A. Komenského. Zjišťuje totiž na základě fenomenologické analýzy, že v něm nejde jen o zlepšení výchovy a kultury prostřednictvím veškerého vědění, nýbrž o celou duchovní konverzi doby tak, aby se zlepšení výchovy a kultury stalo integrující součástí reformy celé lidské společnosti v mírovém uspořádání světa. Tím se stává pedagogické dílo Komenského zvláště aktuálně inspirující pro současnou rozporuplnou vědeckotechnickou civilizaci.

Z dlouhodobého komeniologického bádání Jana Patočky se soustřeďuji jen na jeho dvě setkání s pedagogickým dílem J. A. Komenského, v nichž se náš filosof důrazněji zamýšlí, zejména u příležitosti třístého výročí jeho narození, „v čem tedy záleží aktualita studia věnovaného Komenskému právě v těchto dnech; co nám dnes říká Komenského dílo, které nyní — po třech stech letech — poznáváme v jeho autentickém nárysu a v jeho konkrétní formě, jasně vystupující díky novým nálezům.¹ Na tuto otázku se pokusil Jan Patočka odpovědět vlastně dvakrát, a to při svém setkání s dílem Komenského v polovině šedesátých let, jak o tom svědčí zejména jeho stať „Základní filosofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství“; a poté v r. 1970, o němž podává svědectví jeho stať „Komenský a otevřená duše“.²

Jak je zřejmé, mezi těmito dvěma setkáními Jana Patočky s dílem Komenského uplynulo necelých patnáct let. Avšak tímto poměrně krátkým časem prošel Jan Patočka hlubokými tragickými zvraty ve svém osobním životě, v životě naší země i celého světa; v nich se zároveň dovršovala a dozrávala jeho filosofická reflexe, směřující stále hlouběji k postizení smyslu samotného lidského života v jeho dějinné proměnlivosti. Právě v tomto údobí začaly navazovat smysl jeho bytí a smysl textu pedagogického díla J. A. Komenského mnohem užší vnitřní kontakty. Tím Patočkova interpretace Komenského díla vyvolávala v život i nové problémy, vynořující se ze skrytých hlubin Komenského díla. Jako by i sám text Komenského díla napovídal jeho interpretovi silou své „samoreferenčnosti“, abych užil termínu Paula Ricoeura, o čem chce s ním navázat dialog.

Při setkání s dílem J. A. Komenského v polovině šedesátých let soustřeďuje Jan Patočka svou pozornost na cestu, kterou prošel Komenský ve vývoji svého myšlení a zrání a která nebyla nepodobná bloudění poutníka v „Labyrintu světa“, i když ho neopouštělo úsilí přinést našemu národu veškeré bohatství vědění (Theatrum universitatis rerum) světa, které

si osvojil na svých studiích zejména v Herbornu a Heidelbergu a na základě tohoto souhrnu vědění umožnit tak našemu porobenému národu vstup do vzdělaného světa; a také odhalit bohatství pokladu českého jazyka (*Thesaurus linguae bohemicae*) jako účinný nástroj k ovládnutí a k užívání světového vědění. Avšak do těchto velkolepých osvětových snah mladého Komenského zasáhly neblaze tragické události, které postihly jeho rodinu, Jednotu českokobratrskou i celý náš národ, trpící pod krutou despotií a hrůzami třicetileté války.

Není proto divu, že tyto tragické události působily velmi silně na Komenského nazírání na svět, na jeho světový názor, který se v této době vyvíjel pod vlivem universitních studií, který vede člověka k pokoře a odevzdání, protože ví, že lidské vědění, mínění a plánování znamená velmi málo oproti prozíratelnému řízení světa a že tedy veškerá pomoc a náprava pochází od Boha. A právě za těchto okolností, jak ukazuje Patočka, mohly pak zcela přirozeně na takové životní nazírání Komenského navazovat jeho útěšné spisy, psané v situaci, která mohla tento původní sklon Komenského myšlení jen posilovat. Neboť neexistuje totiž žádné lidské povolání, žádná činnost, žádné působení ve světě, které by mohlo uspokojit křesťanského člověka a být v přirozené souvislosti s jeho posláním. To jsou závěry, dovozuje Patočka, které Komenský vyjádřil zejména ve svých dvou významných útěšných dílech, v „Labyrintu světa a ráji srdce“ a v „Hlubině bezpečnosti“. V Labyrintu však podle Patočky nepoukazuje Komenský ještě na vlastní příčiny lidské slabosti a bídy, zla ve světě, nýbrž rozebírá jen jeho symptomy. Zato v Hlubině bezpečnosti Komenský se snaží ukázat na původ zla, a to vypadnutím z centra všech věcí, uzavřením do sebe a směřováním k jednotě jinudy, než kudy třeba a kudy ukazuje zprostředkující působení Spasitelovo. A právě v komoře svého srdce nalézá člověk hlubinu bezpečnosti, kde se může věnovat péči o svou duši jako skutečnému smyslu svého života. Takto tedy ještě chápal Komenský nejhlubší tajemství veškerenstva podobně jako Mikuláš z Kusy, protože se do jeho středu nikdy nikdo nedostane, nedá-li se vést vyšší rukou. Veškeré úsilí člověka je totiž marné, aby se sám vyprostil z bludiště světa.

Takový tedy byl podle Patočky myšlenkový obzor Komenského v počátečním údobí jeho života, který mu v konfrontaci se zlem a bídou světa poskytoval útěchu a vedl jej nakonec k rezignaci.

Komenský však, hluboce zakotven v reálné půdě moravského venkova, v lůně Jednoty českokobratrské, vyznačující se opravdovou vírou spojovanou s praktickou činností ve prospěch svých věřících, sám projevující nesmírnou životní pílí a energii, nemohl zůstat trvale uzavřen do komory svého srdce, aby z ní nevycházel vstříc všemu novému, co k němu pronikalo ze společenského a myšlenkového dění tehdejšího světa. Nejbližšími se mu staly myšlenky těch učenců, kteří usilovali o reformu světa, jakými byli například Mikuláš z Kusy, Tommaso Campanella, Francis Bacon a s výhradami i René Descartes. Komenský však na rozdíl od nich hledal cestu k nápravě světa ve výchově, která nemá centrum sama v sobě, neuzavírá se, protože je ve své podstatě překonáváním, proměnou a přípravou. Patočka připomíná, že Komenský chápal výchovu tak široce, „že posléze všechny činnosti, které mají tento ráz přípravné proměny lidského života, počítá k výchově. Tak mu poskytuje myšlenka výchovy východisko. z Labyrintu světa, nebo lépe řečeno jiným obrazem Komenského, Ariadninu nit ve světovém bludišti.“³

Tento názor o rozhodujícím významu výchovy pro člověka a pro celou lidskou společnost začal Komenský propracovávat na základě ideje pansofické. Podle ní jednotná soustava veškerého lidského vědění je nezbytnou podmínkou k tomu, aby lidé byli s to plnit své poslání na tomto světě. Takto lze chápat, jak dovozuje Patočka, sepětí koncepce didaktiky a ideje pansofické jako dvě stránky téhož problému. V tomto smyslu, i když byl Komenský inspirován zejména dílem Francise Bacona „*Novum Organum*“, výrazně se od něho odlišil, zvláště když při tvorbě vnitřní obsahové struktury didaktiky použil jako metodického vodítka myšlenku univerzálního paralelismu, k níž čerpal podněty z Mikuláše z Kusy

a částečně i u Campanelly. Na rozdíl od nich však Komenský chápal metodu univerzálního paralelismu, jak zdůrazňuje Patočka, „jako umění vynalézat, vytvářet na podkladě analogií nové metody, poznatky, ba jako základní strukturu celých nových oborů vědění a praktické činnosti lidí;⁴ nikoli tedy jako by jednotlivé vrstvy universa měly jen symbolicky dalekosáhlé analogickou, obdobnou stavbu.

Tím se stala pro Komenského, jak dále uvádí Patočka, idea pansofická základní myšlenkou výstavby celého jeho didaktického (pedagogického) díla, které počal budovat po dvou hlavních liniích, a to: po linii teoretické, směřující k propracování jednotné soustavy lidského vědění, a zároveň po linii praktické, uvádějící je do praxe ke vzdělávání, osvětlení všeho lidstva. Takto se tedy postupně tvořila „Opera didactica omnia“, jejímž vrcholem se nesporně stala „Obecná rozprava o nápravě věcí lidských“ (De rerum humanarum emendatione consultatio catholica). V ní nejde už jen o zlepšení výchovy a kultury prostřednictvím sjednocení veškerého vědění, nýbrž o to, aby se zlepšení výchovy a kultury stalo integrující součástí reformy celé lidské společnosti v mírovém uspořádání světa. Patočka při tom zdůrazňuje, že „plnit aktivní lidské poslání a příkaz znamená u Komenského zlidšťovat svět a společnost, racionalizovat život, proplánovat, prosvítit světlem mysli všechny jeho krajiny a přispět tak k posílení a zmohutnění člověka“;⁵ což se děje ovšem jako součást kosmického plánu, kterého člověk není sám původcem. To sice znamená, že Komenského pansofické myšlenky, přerůstající v myšlenky všenápravné a všemírové byly podníceny oním novým proudem evropského myšlení, spoléhajícího se na aktivitu rozumového poznání jako na sílu emancipace člověka, vlády nad světem a na jeho změnu. Na druhé straně však tyto myšlenky byly stále prosvětlovány duchovně mravními hodnotami středověkého theologic-ko-metafyzického myšlení, které Komenský jako věřící křesťan nemohl opustit, které naopak vtiskly jeho pedagogickému dílu onen humanizující, zlidšťující charakter.

Uvedl jsem, že jsem se ještě zaměřil k setkání Jana Patočky s pedagogickým dílem Komenského po necelých patnácti letech. Byla to doba poměrně krátká, avšak hutná dějinných zvratů, v nichž v reakci na ni dozrávalo jeho filosofické myšlení, překračující tradiční hranice fenomenologie Husserlovy a Heideggerovy kacířským hledáním smyslu dějin, postavením a úlohou člověka v dějinných proměnách. Jako by si Patočka byl vědom určité paralely mezi dobou, v níž žil a tvořil své myšlenkové a pedagogické dílo Jan Amos Komenský, a mezi dobou, v níž sám citlivě prožíval svůj vlastní osud, osud našeho národa i dnešního lidstva. Proto se také pokusil hledat při tomto setkání s Komenským smysluplnou aktuálnost jeho myšlenkového a pedagogického díla, které Komenský tvořil více než před třemi sty lety. Poukázal na to, že Komenský žil a tvořil v době velmi pohnutlivé na přelomu středověku a nastupující nové doby, zmítané hrůzami třicetileté války, v níž byly zadupány botami vojsk naděje na osvobození našeho zdeptaného národa. V ní se střetly jako podněcující a utiňující síly dva myšlenkové proudy, které Patočka označil v termínu fenomenologic-ko-existencialistickém jako působení dvou duší, duše otevřené, oddávající se teoretické kontemplaci, orientované dovnitř k duchovně mravní oblasti člověka, k postižení smyslu jeho bytí v celkovém kosmickém plánu, který není dílem člověka, kdy jeho úkolem je pouhé přijímání — a duše zavřená, jejíž úloha je v aktivním, účinném a stále se rozvíjejícím vědění, zaměřeném k síle a moci člověka nad světem, kdy úsilí o zvýšení lidské svobody, vzdělanosti a osvětlenství je chápáno jako úkol, který je člověku dán ve světovém celku.

Takové perspektivy otvírala Komenskému tedy duše zavřená. Neboť, jak uvádí Patočka, „pro 17. století, v němž Komenský žil, bylo typické a souviselo to rovněž s duchovní a historickou situací tehdejšího evropského lidstva, že se v této době hlásí ke slovu snahy přivést sužované „genus humanum“ na radikálně novou cestu jednotnou, účinnou reformou jeho duchovního světa, jeho rozumu.“⁶ Nástup novověkého myšlení si totiž razil cestu dosavadním světovým řádem, určeným božskou prozřetelností, uvolněním nebývalých sil umožňujících člověku osvobodit se od jistoty vázané božskou prozřetelností, avšak zároveň

se osvobodit k jistotě, že si může sám svobodně vládnout na základě svého rozumu. Tato myšlenka, jak uvádí např. Ludwig Langrebe ve „Filosofii přítomnosti“, „byla možná proto, že se i nadále pokládal za samozřejmý názor, sám ještě pocházející z překonané tradice, že totiž člověk stvořený k obrazu božimu, musí být pojmán především jako bytost obdařená rozumem.“⁷

Avšak tyto pozitivní perspektivy, které se otvíraly lidstvu již před několika staletími, tím ostřeji vyvstaly Patočkovi v myslí při srovnání s dobou, v níž sám žil, v níž právě obdobné myšlenky přivedly lidstvo do hluboké duchovní a mravní krize, která „ve svých materiálních důsledcích ohrožuje dokonce totálně dnešní „genus humanum“.“⁸ Patočka však neupadá do nietzschovského nihilismu, který silně ovlivňoval evropské myšlení až k současnému postmodernismu. Přiznává naopak, „že tato civilizace umožňuje to, co žádná lidská konstelace dřívejší: života bez násilí v dalekosáhlé rovnosti šancí...“ A dodává, že „hlavní možnost, která se v naší civilizaci vynořuje, je prvně v dějinách se naskytující možnost zvratu z vlády nahodilé do vlády chápajících, oč v dějinách běží. Bylo by tragickou vinou (nikoli neštěstím) inteligence, kdyby tuto šanci nepochopila a neuchopila.“⁹

Ovšem k tak významnému obratu by bylo třeba podle Patočky nové duchovnosti, nové duchovní konverze. Neboť vláda uzavřené duše by již nebyla s to dát těmto nadějím lidstva reálnou možnost k jejich naplnění. V současné době se však hlásí k životu samotný vývoj nového duchovního pohybu. To se projevuje např. i ve filozofickém a vědeckém myšlení, které opouští myšlenku chladného scientisticky a pozitivisticky orientovaného objektivismu, zbavujícího svět a člověka v něm vnitřního, živého smyslu, který se naopak obrací k postižování podstaty a faktické existence věcí, k živému, konkrétnímu subjektu, k jeho tvořivé aktivitě.

Patočka právem proto dovozuje, že i pedagogika v takovéto situaci potřebuje obratu, ne tedy, jako se to u nás dělo, „pouhou nauku o formování člověka, spočívající na základě odborných věd.“¹⁰ Neboť výchovu k novému člověku a k jeho světu nelze totiž budovat tam, „kde je člověk viděn jako věc mezi věcmi, jako síla mezi silami, zkrátka nemůže být uskutečněna duší uzavřenou.“¹¹

A právě aktuálnost pedagogického díla J. A. Komenského spatřuje Patočka v tom, že naznačuje cestu, jak dosáhnout tohoto obratu ve výchově, budeme-li se inspirovat celkovým pojetím a zaměřením díla Komenského, a to za předpokladu, že vyjdeme z jeho theologicko-metafyzického základu, který vystupuje z jeho autentického nárysu a z jeho konkrétní struktury.

Patočka poté metodou fenomenologické analýzy, jdoucí k věcem samým, k fenoménům tak, jak se ukazují ve své originální čistotě, sleduje krok za krokem projevování základních zkušenosti otevřené duše v jednotlivých spisech J. A. Komenského. Zjišťuje, že už samotné dílo „Theatrum universitatis rerum“, byť zachované jen ve zlomcích, reprezentuje víc než pouhou encyklopedii lidského vědění. Má totiž i význam pro samého Boha tím, že připomíná člověku jeho původní povinnost, kterou je uctívání Boha a uskutečňování harmonie v životě jako díla Stvořitele. I v „Labyrintu“ Komenský podle Patočky ukazuje, že vyjít z bludiště světa a dospět k obratu na cestě k novému životu a k pravému světovému řádu může člověk dospět jen pod božím vedením. V „Hlubině bezpečnosti“ se však vykládá, jak dovozuje dále Patočka, základní zkušenost otevřené duše poněkud jinak než v „Labyrintu“. Snaha člověka zaplést se do světa se totiž jeví jako tzv. „jinudost“, tj. bludnost člověka. Je způsobena jeho „samosvojností“, tj. jeho sklonem stát se středem pro sebe samého a zároveň pro vše ostatní jako jeho vzpoura proti univerzálnímu středu řízenému Boží prozřetelností. V „Labyrintu“ však něco podobného není vyjádřeno, v něm je pouze zdůrazněna neschopnost člověka, aby sám od sebe došel k pravdě. V „Hlubině bezpečnosti“ se tedy takto vyjevuje základní opozice myšlenkového světa Komenského proti modernímu úsilí o poznání. Patočka kriticky poznamenává, že by bylo zjednodušené spatřovat v myšlenkovém vývoji

Komenského, jako by podléhal tendenci ztotožňovat moderní obraz světa jen s rozvrhem světa uzavřené duše. Komenský naopak chtěl postavit, jak zdůrazňuje Patočka, „proti pojmu světa, který vychází z metodického zásahu poznávajícího subjektu, usilujícího o lidské zvládnutí celku, a proto násilného, obraz světa, vycházejícího od samého Boha.“¹²

Jestliže se v myšlenkovém obsahu Komenského útešných spisů jednoznačně projevuje působení duše otevřené, pak se ani obrat jeho myšlení v didaktických pracích neobrací zády k působení duše otevřené. Z pojednání Patočkova lze naopak říci, že nepodlehł při jejich tvorbě jen duši zavřené; především nepodlehł ani svodu jejího výlučně rozumového geometricko-matematického metodického modelu. Zůstal totiž věrný, jak poznamenává i německý pedagog Klaus Schaller, působení zároveň duše otevřené a jejího metodického sjednocování tří světů: přírody, Písma a svědomí. Je tedy zřejmé, že se tento theologicko-metafyzický přístup otevřené duše stal určujícím základem a sjednocujícím klenbou pro celý další myšlenkový postup Komenského, a to i při tvorbě jeho didaktických děl, jejichž vrcholem se stala „Všeobecná rozprava o nápravě věcí lidských“, založená na myšlence pansofické a metodě panharmonické. Tím se Komenskému podařilo vytvořit ze střetu těchto dvou protikladných myšlenkových proudů duše otevřené a duše zavřené velkolepý syntetický pedagogický projekt, vtiskující člověku do rukou svým obsahem a cílovým zaměřením spolehlivého průvodce, pečujícího o stálé obohacování a zlidšťování jeho života, takže se v jeho duchu stává podle Komenského nejen škola, nýbrž i celý život člověka dílnou lidskosti, officina humanitatis.

Je tedy patrné, že si náš filosof vysoce vážil myšlenkového odkazu Jana Amose Komenského, zvláště jeho vrcholného pedagogického díla „Všeobecné rozpravy o nápravě věcí lidských“. Jádro Konzultace Pansofii doslovně nazval „pramenem živé vody, který nemůže být vyčerpán ani zadržán“.¹³

Tento velkolepý myšlenkový odkaz J. A. Komenského je zvláště inspirující se zřetelem k současné době, v níž se moderní vědecko-technická civilizace dožívá nebývalého rozmachu; zároveň však prožívá hrozivé rozpory, které by se mohly stát osudnými vinou ničivé techniky, která patří nutně ke kvintesenci uzavřené duše. Proto je třeba „duchovní konverse, mají-li být problémy další epochy přístupny pozitivnímu řešení. Věda a technika je samy nevyřeší“.¹⁴ zdůrazňuje Jan Patočka.

A právě cestu k pravé duchovnosti, ke kultivaci duchovně mravních hodnot povzbudivě ukazuje velkolepý pedagogický projekt Jana Amose Komenského, který v jeho skutečné vnitřní hodnotě chtěl přiblížit Jan Patočka tím, že ukazuje, v čem tkví jeho aktuálnost pro naši přítomnost a budoucnost.

POZNÁMKY

¹ Patočka, Jan: *Komenský a otevřená duše*. In: Sborník „Jan Amos Komenský“. Wirkung eines Werkes nach drei Jahrhunderte. Quelle & Meyer, Heidelberg 1970. V českém vydání: Křesťanská revue XXXVII 1970. Viz Osobnost a komunikace. Praha, PF UK 1990, s. 22.

² Patočka, Jan: *Základní filosofické myšlenky J. A. Komenského v souvislosti se základy jeho soustavného vychovatelství*. In: Jaromír Kopecký, Jan Patočka, Jiří Kyrášek: *Jan Amos Komenský, nástin života a díla*. Praha, SPN 1957.

³ Patočka, Jan: *Tamtéž*, s. 101.

⁴ Patočka, Jan: *Tamtéž*, s. 105.

⁵ Patočka, Jan: *Tamtéž*, s. 127.

⁶ Patočka, Jan: *Komenský a otevřená duše*. In: *Osobnost a komunikace*. Praha, Pedagogická fakulta UK 1990, s. 19.

⁷ Langrebe, Ludwig: *Filosofie přítomnosti*. Praha, Academia 1968.

⁸ Patočka, Jan: *Tamtéž*, s. 19.

⁹ Patočka, Jan: *Je technická civilizace úpadková, a proč?* In: *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Praha, Academia 1990, s. 125.

¹⁰ Patočka, Jan: *Komenský a otevřená duše*. In: *Osobnost a komunikace*. Praha, Pedagogická fakulta UK 1990, s. 24.

¹¹ Patočka, Jan: *Tamtéž*, s. 24.

¹² Patočka, Jan: *Tamtéž*, s. 18.

¹³ Soudilová, Věra: *Ke komeniologickému odkazu Jana Patočky*. In: *Comenius Redivivus*. Příspěvky k filosofii výchovy. Praha, Pedagogická fakulta UK 1991, s. 33.

¹⁴ Patočka, Jan: *Komenský a otevřená duše*. In: *Osobnost a komunikace*. Praha, Pedagogická fakulta UK 1990, s. 23.

ANTONÍN DOSTÁL

ON TWO MEETINGS OF JAN PATOČKA WITH THE EDUCATIONAL WORK OF J. A. COMENIUS.

From the complex Jan Patočka's comeniological investigations the author limits himself on his two meetings with J. A. Comenius's educational work in which he meditates more impressively about its being topical with a view to our time, and the future of the scientifically-technical civilisation. Through a sagacious fenomenological analysis he finds that two spiritual streams were influencing the development of Comenius's educational thinking, and that the functioning of the open soul contemplatively turned to the inner of the man, to his spiritually moral values, and the closed soul directed to the activity of a man struggling for the change of the human society, the power and government over the world.

Patočka deducts that Comenius succeeded to develop a magnificent educational project from the clash of these two contradictory streams, and gave so a reliable guide in the hands of the man enabling him a constant enrichment of his life and making it always more human so that in the spirit of that project not only school but the whole life of the man are becoming the workshop of humanity, officina humanitatis. At the same time just the functioning of the open soul became the base and the vault ceiling of Comenius's educational work, an appeal to spiritual conversion of the contemporary scientifically technical civilization. That is where Patočka does see its inspiring topical relevance.

Došlo do redakce: 27. 12. 1991

Autor: Prof. PhDr. ANTONÍN M. DOSTÁL, Čimická 670, 181 00 Praha 8-Bohnice